

R E C E N Z I J A

СССР и Литва в годы Второй мировой войны. Том I. СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.).

Сборник документов. Составили А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, 723 p.

Lietuvių ir rusų istorikai paskelbė naują dokumentų rinkinį, iš kurio pavadinimo matyti, kokie opūs šaltiniai bus pateikti jame. Jis paskirtas istorinės vertės ir politinio aktualumo neprarandantiems, historiografijoje ir politinėje literatūroje labai supainiotai problemai – 1939–1940 metams, SSRS pasiruošimui okupuoti Lietuvą ir okupacijos įvykdymui.

Rinkinyje pateikti dokumentai reikalingi ir svarbūs tiek Rusijos Federacijos istoriografijai, tiek jos politikos vadovams, kartu jie skausmingai kaskart atsiliepia lietuvių sąmonėje ir tam tikra prasme net šiandieniniuose Lietuvos ir Rusijos diplomatinuose tarpvalstybiniuose santykiuose. Todėl reikia sveikinti lietuvių ir rusų istorikų pasiryžimą bendradarbiauti ir atskleisti Lietuvos ir Rusijos gyventojams, politikams, istorikams iki šiol juos dominančias, nevienareikšmiškai vertinamas problemas remiantis konkrečiais vyriausybinių institucijų, visuomeninių organizacijų ir kitų įstaigų dokumentais.

Nemažai knygoje publikuojamų dokumentų jau buvo skelbti rusų leidiniuose (*Полпреды сообщают, сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией*, август 1939 – август 1940 г. г., Москва, 1990; *Документы внешней политики*, Москва, 1992, Т. XXII, н. 1 ir kt. taip pat lietuvių kalba išleistame dokumentų rinkinyje *Lietuvos okupacija* bei periodiniuose leidiniuose. Šioje knygoje skelbiama daug ir naujų dokumentų, bent Lietuvos skaitytojui nežinomų faktų. Jie paimti daugiausia iš Rusijos Federacijos archyvų, nes Lietuvos Respublikos archyvuose to laikotarpio dokumentų išlikę nedaug. Skelbiami Sovietų Sąjungos vyriausybinių įstaigų dokumentai, sovietų atstovų, konsulų, slaptosios tarnybos agentų pranešimai iš Lietuvos, kuriuose smulkiai nušviečiama ne tik Lietuvos vyriausybės užsienio, bet ir vidaus politika. Tuo tarpu Lietuvos atstovų, dirbusių užsienyje ir vykdžiusių savo valstybės politiką, vos vienas kitas pranešimas. Šie pranešimai rašyti oficialių Lietuvos atstovybių darbuotojų – K. Škirpos, B. Balučio, P. Klimo, L. Natkevičiaus bei kitų – Vokietijoje, Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje ir Rusijoje po pokalbių su atsakingais užsienio šalių diplomatais. Tuo tarpu nei atsakingų, nei mažiau atsakingų Lietuvos Respublikos Saugumo departamento tarnautojų pranešimų savajai vyriausybei, jų išpėjimų dėl vienos ar kitos valstybės slaptų derybų ar kitų žygių prieš Lietuvą, dėl savajai tautai gresiančio pavojaus dokumentų rinkinyje visai nepateikta. Kur jie dingę, ar jų visai nebuvo? Saugumo departamento dokumentų fondas Lietuvos valstybės archyve palyginti didelis, ir istorikai juo naudojosi ir naudoja, tačiau tik aprašydami kitus istorinius įvykius, iš esmės Lietuvos vidaus politiką, pirmiausia komunistų partijos veiklą. Iš to archyvinio fondo ryškėja, kad Lietuvos žvalgyba plačiau domėjosi tik Lietuvos komunistų partijos veikla valstybės viduje ir jos tarptautiniais ryšiais su Maskva ir Komunistų internacionalu, be to, rinko žinias apie Lenkijos ir Vokietijos karinių pajėgų judėjimą pasienyje.

Tuo tarpu 1939–1940 m. sovietiniai Lietuvos „taikingo“ aneksijos kelio organizatoriai ir Kominterno vadovai klasingai pasinaudojo Lietuvos komunistų partija, kad suklaidintų Lietuvos diplomatiją. Jie nurodė komunistams, kad kylančio karo aplinkybėmis šie savo atsišaukimuose ir kituose nutarimuose keltų Lietuvos nepriklausomybės gynimo šūkį ir

nesikištų į krašto politinį gyvenimą siekdami paimti valdžią į savo rankas. Taigi lietuvių komunistai pasitarė su sūktai azijietiška sovietų diplomatijai. Iš komunistų partijos pusės 1939–1940 m. tiesiogiai pavojus krašto nepriklausomybei negrėsė, tačiau patys komunistai tapo sovietų diplomatijos, klaidinančios Lietuvos vyriausybę ir lietuvių partijas, įrankiu.

Nereikia užmiršti, kad 1940 06 14 sovietinio ultimatumo vienas iš principinių reikalavimų buvo ne tik pašalinti, bet ir nubausti Vidaus reikalų ministrą Kazį Skučą ir Saugumo departamento direktorių Augustiną Povilaitį. Tikriausiai kaltinimas, kad jie grobė sovietų karius iš Lietuvoje nuo 1939 m. rudens buvusių įgulų ir siekė juos užverbuoti, nebuvo esminis. Antra vertus, sovietų okupacinei ir aneksinei politikai pateisinti reikėjo sugalvoti kokią nors priekabę. Iš turimų dokumentų matyti, kad Lietuvos žvalgyba dirbo silpnai, kad jai nebuvo prieinama komunistų partijos ir sovietų valdžios giluminė politika, kitų didžiųjų šalių vyriausybų užsienio politika.

Dokumentų rinkinyje beveik nėra publikacijų iš to meto lietuvių spaudos. Pirma, atrodo, kad tuo laiku Lietuvos žiniasklaida nesugebėjo atskleisti sukto bei slapto sovietų diplomatijos vingrybių, dėl to visuomenė buvo menkai informuojama apie užsienio politikos problemas. Antra, spauda buvo suvaržyta, nes ją sekę sovietų politikai ir vokiečių diplomatai notomis ir kitaip draudė Lietuvos periodikoje spausdinti jų veikėjus ir politiką demaskuojančius, kritikuojančius, smerkiančius ar pajuokiančius faktus. Gal ir būta kitų priežasčių, tačiau ar todėl lietuvių spauda turėjo užmerkti akis prieš artėjančią tautos katastrofą ir neįspėti savosios tautos, ir ne tik jos, bet ir savo kaimynų?

Politinį partijų, organizacijų ir net vyriausybės vadovai nesuorientavo azijietiškos diplomatijos vingrybėse. Kai kurie Lietuvos politikai visiškai nesuvokė realaus sovietų okupacijos pavojaus. 1940 m. birželį, kai į Lietuvą jau brovėsi papildomi Raudonosios Armijos daliniai ir Kaune veikė lietuvių nekviesti sovietų „diplomatai“, realią padėtį suprato tik prezidentas A. Smetona, krašto apsaugos ministras K. Musteikis, teisingumo ministras A. Tamošaitis, Užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktorius E. Turauskas. Kodėl jais nepasėkė ir nepasitraukė į užsienį visa vyriausybė ir kiti politikai? Vietoje to jie vykdė derybas su J. Stalinu, V. Molotovu bei kitais atsakingais sovietų valstybės vadovais, sėdėjo Maskvoje ar Kaune toliau atlikdami N. Pozdniakovo, V. Dekanozovo ir kitų nurodymus, kad taikingu būdu pajungtą Lietuvą okupantams iš Rytų. Ar ne palankesnė Lietuvai būtų susidariusi tarptautinė situacija tiek karo, tiek ypač pokario metais, kai karą laimėjusių didžiųjų Europos šalių ir JAV vadovai dalijosi įtakos zonomis Europą?.. Pagaliau negalėtų šiandien Rusijos Federacijos vadovai tvirtinti, kad Lietuva pati pasiprašė Sovietų Sąjungos globos. Lietuvos politikų galvas, tarp jų tokių patyrusių kaip krikščionys demokratai, susuko ne tik stalininė rytietiška diplomatija, bet ir valdžios siekis, nesvarbu iš kieno rankų ji gali tekti. Tokio pobūdžio dokumentų skelbiamame rinkinyje, sakyčiau, trūksta.

Knygoje pateikiami dokumentai nuo V. Molotovo ir J. Ribbentropo derybų, bendrų SSRS–Vokietijos oficialiųjų bei slaptųjų dokumentų pasirašymo, pagal kuriuos buvo pasidalytos Rytų Europos nepriklausomos kaimyninės šalys, iki Pabaltijo valstybių okupacijos. Abu partneriai – J. Stalinas ir A. Hitleris – veikė jėga, nesiskaitydami su mažesnių šalių interesais, ir dar iki karo pradžios ėmė dalytis grobiu. Tuo tarpu Pabaltijo respublikų vadovai net nežinojo tuo metu abiejų imperialistinių diktatorių pasirašytų slaptųjų protokolų, nors kiek vėliau J. Stalinas Lietuvos užsienio reikalų ministrą J. Urbšį supažindino su pasidalijimo įtakos zonomis protokolu ir net žemėlapiu. Ar J. Urbšys nesuprato Vokietijos ir Sovietų Rusijos planų, ar saugojo juos kaip tarnybinę paslaptį, tačiau jis diplomatiškai tylėjo. Nenoromis kyla klausimas – kodėl?

Didžiausias šio dokumentų rinkinio privalumas yra tas, kad vienoje vietoje pateikti visi iki šiol žinomi Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939 m. vasaros pabaigoje ir rudenį vykę pasitarimai ir priimti oficialūs bei slapti dokumentai. Tai ir 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. Vokietijos ir SSRS sutartys dėl draugystės ir sienų, gana nuodugnus J. Stalino ir V. Molotovo derybų su J. Ribbentropu protokolas (p. 197–210). Rusų literatūroje jis spausdinamas ne pirmą kartą, tačiau lietuvių skaitytojui tapo labiau prieinamas tik dabar. Šis įdomus dokumentas atskleidžia suktą A. Hitlerio politiką, kurios nesugebėjo perprasti net J. Stalinas. Antrąjį pasaulinį karą prieš Lenkiją pradėjusi Vokietija sugebėjo į ją įtraukti bolševikinę Rusiją ir tuo ją sukompromitavo tarp Vakarų Europos šalių. Antihitlerinės agresijos triuškinimo sąjungininkė SSRS tapo tik ją užpuolus Vokietijai. Ir tai ne iš karto.

Sovietų ir dabartiniai Rusijos vadovai, taip pat kai kurie rusų istorikai ne tik sovietmečiu, bet ir šiuo metu teigia Lietuvą laisvai įstojus į SSRS ir nepripažįsta okupacijos ar aneksijos. Šiame dokumentų rinkinyje pateikti faktai rodo ką kitą: vos tik pasirašius oficialiuosius ir slaptuosius dokumentus tarp Tarybų Sąjungos ir Vokietijos, vos abiem šalims užkariavus ir pasidalijus Lenkiją, prasidėjo atviras sovietų vyriausybės vadovų kišimasis į Lietuvos vidaus ir užsienio politiką.

Sovietų valdžia savo tikslų įgyvendinimo taktiką diktavo ir Lietuvos komunistams per jų tarptautines organizacijas. Kai Sovietų Sąjungoje neliko Lietuvos komunistų vadovų (V. Kapsukas mirė 1935 m., Z. Aleksa-Angarietis ir kiti jam talkininkavę buvo įkalinti), Lietuvos komunistų partiją buvo norima paleisti, kaip Lenkijos ir kitų šalių, apkaltinus revizionizmu ar kuo kitu. Įvedus pirmąsias sovietų įgulas Raudonosios Armijos tanku į Maskvą nuvežtas Icikas Meskupas (slap. Adomas) „atsiskaitė“ už LKP veiklą Kominternui. Jo ataskaita truko net dvi dienas, tačiau Lietuvos komunistų partijos veikla buvo įvertinta teigiamai. Be to, Komunistų internacionalo vykdomojo komiteto priimtoje rezoliucijoje „Lietuvos komunistų partijos uždaviniai“ 1940 03 23 buvo nurodoma spaudai ir politikams, kad nereikia kelti lozungų „Lietuvos sovietizacija“, prašyti Sovietų Sąjungos kišimosi į Lietuvos vidaus reikalus, nepasiduoti provokacijoms ir tuo pabloginti Lietuvos-SSRS santykius, sukompromituoti sovietų politiką mažųjų šalių atžvilgiu (p. 455). Taigi, kaip jau minėjome, Lietuvos komunistai turėjo pagelbėti slaptai ir nuosaikiai ruošiamai okupacinei politikai ir jokių būdu netrukdyti. Antra vertus, šie nurodymai turėjo apgauti ne tik pačius komunistus, bet per jų skleidžiamą propagandą ir visuomenę. Komunistai buvo okupacijos parengėjai.

Greta daugiau ar mažiau žinomų dalykų, kurie buvo skelbti lietuvių ir rusų kalbomis išleistuose leidiniuose, reikia padėkoti dokumentų sudarytojams už paskelbtus mums nežinomus to laikotarpio šaltinius. Juose randame, kad dar neokupavus Lietuvos, bet jau joje esant didelėms sovietų karinėms įguloms, imta rengtis karui prieš Lietuvą ir jos gyventojų naikinimo operacijoms. Įvairiose Rusijos vietose pradėta įrenginėti koncentracijos stovyklas ar restauruoti senąsias, ruošti evakuacijos punktus bei ligonines dideliame skaičiui žmonių, kad juose būtų galima represuoti karo belaisvius, sovietiniam režimui nepatikimus okupuotų respublikų žmones, kariškius, politinių partijų vadovus ir kitus (p. 586–588 ir kiti). Šie šaltiniai patvirtina ir tai, jog sovietų kariniai sluosksniai abejojo, kad Lietuva taikingai priims jų ultimatumą ir nepaseks Suomijos pavyzdžiu.

Nuo 1940 06 14 ultimatumo iki 1940 08 03, kai Lietuva buvo „įtraukta“ į SSRS, visa Lietuvos valdžios politika, visi vietos ir užsienio politikos sprendimai jau buvo diktuojami Maskvos per specialų sovietų įgaliotinį Lietuvai V. Dekanozovą, per sovietų atstovybę, vadovaujamą naujai paskirto atstovo N. Pozdniakovo.

Iš paskelbtų dokumentų matyti, kad sovietų vyriausybės įgaliotiniai Lietuvoje, vos įvedus papildomus Raudonosios Armijos dalinius, ėmė organizuoti rinkimus į Lietuvos seimą, kuris legalizuotų Lietuvos okupaciją. Organizuojant ir vykdant rinkimus, be komunistų, komjaunuolių ir jų šalininkų, buvo pasitelkiami karinių pajėgų atstovai, vadinamieji politrukai ir kiti karininkai. Buvo sudarytas griežtas planas, kuriame nurodyta, kiek kariškių reikia pasiųsti į laikraščius, partijų centrus, atskiras įstaigas propaguoti rinkimus. SSRS naudojo standartinį rinkimų klastojimo metodą: rinkimų komisijos nariai patys sumesdavo likusius biuletenius, tad rinkimai į Liaudies seimą Lietuvoje vyko neįtikėtinai „aktyviai“. Po rinkimų neatsirado tokios jėgos, kuri pasipriešintų Lietuvos nepriklausomybės panaikinimui ir okupacijai. Tik vienas V. Krėvė-Mickevičius, kaip matyti iš knygoje pateiktų dokumentų, važiavo į Maskvą ir bandė įtikinti V. Molotovą, kad paliktą Lietuvą demokratine respublika, nepriklausoma nuo SSRS.

Dokumentų rinkinyje pateikti konkretūs faktai atskleidžia tikrąją stalininę okupacinę politiką ir paneigia Rusijos Federacijos politiką, taip pat ir paties prezidento V. Putino, teiginį, kad 1940 m. Lietuva pati pasiprašė priimama į SSRS, kad iš sovietų vyriausybės pusės nebūtu jokios okupacijos ar aneksijos.

Keletas pastabų dėl dokumentų parengimo spaudai. Dokumentų rinkinys paskelbtas rusų kalba. Daugelyje dokumentų palikti seni surusinti Lietuvos vietovardžiai, paimti iš prieškarinio Rusijos generalinio štabo žemėlapių ar kitų rusiškų dokumentų. Tokius pavadinimus lietuviškuose tekstuose reikėjo pateikti ištaisytus ir paaiškinti tekstuose rusų kalba prie dokumente minimos vietovės ar pavardės, arba nuorodose. Nesutvarkius vietovardžių rašybos, kai kur iš vienos gyvenvietės pasidarė dvi (p. 607). Dokumentų rinkinyje yra tekstų užsienio kalbomis. Kai kuriuos tekstus sudarytojai išvertė į rusų kalbą, tačiau ne visus. Galbūt manyta, kad leidiniu naudosis tik istorikai ir kiti išprusę inteligentai, kurie moka prancūzų, anglų ar lotynų, neskaitant jau rusų, kalbas. Nors ir nedaug, tačiau yra dokumentų lietuvių kalba. Greta pateikiamas vertimas į rusų kalbą. Šių dokumentų, kaip ir paimtų iš Lietuvos archyvų ar spaudos, labai jau mažai. Sunku patikėti, kad pranešimus savajai vyriausybei apie derybas su J. Stalinu, V. Molotovu ar kitais sovietų valdžios atstovais 1939 ar 1940 m. Lietuvos atstovas Maskvoje Ladas Natkevičius ar užsienio reikalų ministras J. Urbšys būtų rašęs rusų kalba. Rinkinyje pateikti tik dokumentai rusų kalba, greičiausiai vertimas iš lietuvių kalbos, bet ne originalai. Kodėl, kaip kitais atvejais, nesilaikyta taisyklės pirmiausia pateikti lietuvišką tekstą ir tik po jo rusišką vertimą. Yra ir kitomis kalbomis dokumentų, be originalo išverstų į rusų kalbą. Tai neleidžia skaitytojui, ypač tam, kuris naudosis dokumentu, palyginti vertimo tikslumo. Reikėjo ne tik vertimų į rusų kalbą, bet ir pateikti dokumentus originalo kalba. Taigi dokumentų rinkinys šiuo požiūriu yra nenuoseklus. Tikėkimės, kad jo antrasis tomas bus parengtas stropiau.

Dokumentų rinkinys labiausiai reikalingas rusų skaitytojams, istorikams ir politikams, taip pat ir lietuviams. Knygoje pateikti faktai suteikia galimybę šiandiniams Lietuvos politikos vairuotojams, taip pat visiems, renkantiems Seimą, savivaldybes bei palaikantiems savo valdžią, pasimokyti iš netolimos praeities, kad nebūtų pakartotos mūsų pirmąją klaidos. Su juo turėtų susipažinti rusų skaitytojas, kad pagaliau baigtųsi pseudomokslinių knygų rašymas, nepagrįstų žinių skleidimas, kad Rusijos Federacijos politikai liautųsi teisinę sovietų valdžios vykdytą agresiją, karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui prieš kaimynines šalis, kad niekad nebenaudotų „didžiojo brolio“ politikos.